

Βρυξέλλες, 11.6.2019
COM(2019) 266 final

**ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ**

**Εκ των υστέρων αξιολόγηση των πολιτιστικών πρωτεουσών της Ευρώπης του 2017
(Πάφος και Όρχους)**

{SWD(2019) 203 final}

**ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ**

**Εκ των υστέρων αξιολόγηση των πολιτιστικών πρωτεύουσών της Ευρώπης του 2017
(Πάφος και Όρχους)**

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα έκθεση υποβάλλεται σύμφωνα με το άρθρο 12 της απόφασης αριθ. 1622/2006/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 24ης Οκτωβρίου 2006, για τη θέσπιση κοινοτικής δράσης όσον αφορά την εκδήλωση Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης για τα έτη 2007 έως 2019¹, σύμφωνα με το οποίο η Επιτροπή εξασφαλίζει κάθε χρόνο την εξωτερική και ανεξάρτητη αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της εκδήλωσης «Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης» του προηγούμενου έτους² και υποβάλλει έκθεση σχετικά με την αξιολόγηση αυτή στα αρμόδια θεσμικά όργανα και οργανισμούς της ΕΕ.

Τα πορίσματα και η μεθοδολογία της εκ των υστέρων αξιολόγησης παρουσιάζονται πληρέστερα στο συνοδευτικό έγγραφο εργασίας των υπηρεσιών της Επιτροπής.

2. ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ

2.1. Η δράση της ΕΕ για την Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης (ΠΠΕ)

Από το 1985, όταν εγκαινιάστηκε —σε διακυβερνητικό επίπεδο— ο θεσμός της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης³, η πρωτοβουλία αυτή αναπτύχθηκε και το 1999 έλαβε τη μορφή ολοκληρωμένης ενωσιακής δράσης⁴. Σήμερα ο εν λόγω θεσμός διέπεται από την απόφαση αριθ. 445/2014/ΕΕ⁵, αλλά οι πόλεις που ανακηρύχθηκαν ΠΠΕ για τα έτη μέχρι το 2019 διέπονται από την απόφαση αριθ. 1622/2006/ΕΚ.

Η δράση «ΠΠΕ» έχει ως στόχο να αναδείξει τον πλούτο, την ποικιλομορφία και τα κοινά χαρακτηριστικά των πολιτισμών στην Ευρώπη, ενθαρρύνοντας έτσι την ενίσχυση της αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών. Αποσκοπεί επίσης στην τόνωση της μακροπρόθεσμης ανάπτυξης των πόλεων με βάση τον πολιτισμό, υπό την ευρύτερη έννοια του όρου, πράγμα που συμπεριλαμβάνει τον σχετικό κοινωνικοοικονομικό αντίκτυπο, την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ πολιτιστικών φορέων, καλλιτεχνών και πόλεων στην Ευρώπη, καθώς επίσης την εμπλοκή και τη συμμετοχή τοπικών (και ξένων) πολιτών στον πολιτισμό.

¹ ΕΕ L 304 της 3.11.2006, σ. 1.

² Το πλήρες κείμενο της έκθεσης αξιολόγησης βρίσκεται στη διεύθυνση: <https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/sites/creative-europe/files/ecoc-2017-evaluation-en.pdf>.

³ Ψήφισμα των υπουργών Πολιτισμού που συνήλθαν στα πλαίσια του Συμβουλίου της 13ης Ιουνίου 1985 σχετικά με την ετήσια εκδήλωση «Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης» (85/C 153/02).

⁴ Απόφαση αριθ. 1419/1999/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25ης Μαΐου 1999, για τη θέσπιση κοινοτικής δράσης για την εκδήλωση «Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης» για τα έτη 2005 έως 2019 (ΕΕ L 166 της 1.7.1999, σ. 1). Η εν λόγω απόφαση τροποποιήθηκε με την απόφαση αριθ. 649/2005/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (ΕΕ L 117 της 4.5.2005).

⁵ Απόφαση αριθ. 445/2014/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 16ης Απριλίου 2014, για τη θέσπιση δράσης της Ένωσης για τις πολιτιστικές πρωτεύουσες της Ευρώπης για τα έτη 2020 έως 2033 (ΕΕ L 132 της 3.5.2014).

2.2. Επιλογή και παρακολούθηση των ΠΠΕ του 2017

Σύμφωνα με την απόφαση αριθ. 1622/2006/EK, η Κύπρος και η Δανία ήταν τα δύο κράτη μέλη που δικαιούνταν να φιλοξενήσουν την ΠΠΕ το 2017.

Οι διαδικασίες επιλογής, που περιλαμβάνουν δύο φάσεις (προκαταρκτική επιλογή των επικρατέστερων πόλεων και τελική σύσταση), διεξήχθησαν παράλληλα από τις αρμόδιες αρχές αυτών των δύο κρατών μελών (δηλ. από τα αντίστοιχα Υπουργεία Πολιτισμού τους). Οι προτάσεις τις οποίες υπέβαλαν οι υποψήφιοι πόλεις εξετάστηκαν από ομάδα δεκατριών μελών —εκ των οποίων τα έξι ορίστηκαν από το αντίστοιχο κράτος μέλος και τα άλλα επτά από τα όργανα και τους οργανισμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης— με βάση τους στόχους και τα κριτήρια που ορίζονται στην απόφαση αριθ. 1622/2006/EK. Στο διαγωνισμό πήραν μέρος τρεις πόλεις στην Κύπρο και δύο πόλεις στη Δανία. Τα στάδια της προεπιλογής και της τελικής επιλογής πραγματοποιήθηκαν αντίστοιχα το 2011 και το 2012 και, στο τέλος της διαδικασίας, η επιτροπή επιλογής συνέστησε να απονεμηθεί ο τίτλος της ΠΠΕ για το 2017 στην Πάφο και το Όρχους⁶. Οι δύο πόλεις ανακηρύχθηκαν επίσημα ΠΠΕ από το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης τον Μάιο του 2013⁷.

Στη συνέχεια, και οι δύο πόλεις υποβλήθηκαν σε ρυθμίσεις παρακολούθησης: η πρόοδος της προετοιμασίας των πόλεων παρακολουθούταν και καθοδηγούταν από ομάδα απαρτιζόμενη από τους επτά ανεξάρτητους εμπειρογνώμονες που διορίστηκαν από τα όργανα και τους οργανισμούς της ΕΕ, οι οποίοι είχαν επιπλέον το καθήκον να εξασφαλίσουν τη συμμόρφωση με το πρόγραμμα και τις δεσμεύσεις βάσει των οποίων επιλέχθηκαν οι πόλεις. Οι εκπρόσωποι της Πάφου και του Όρχους συμμετείχαν σε δύο επίσημες συνεδριάσεις παρακολούθησης που διοργάνωσε η Επιτροπή, το φθινόπωρο του 2014 και την άνοιξη του 2016. Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας παρακολούθησης, η ομάδα υπέβαλε θετική σύσταση προς την Επιτροπή να απονεμίσει βραβείο «Μελίνα Μερκούρη», ύψους 1,5 εκατ. ευρώ, σε καθεμία από τις δύο πόλεις. Το χρηματικό βραβείο —που χρηματοδοτείται από το πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη»⁸— καταβλήθηκε στις δύο ΠΠΕ το φθινόπωρο του 2016.

2.3. Τα θέματα και η εστίαση των δύο ΠΠΕ του 2017

Η Πάφος, η οποία βρίσκεται στη δυτική Κύπρο, χρονολογείται από τη νεολιθική εποχή. Η πόλη και η χώρα στο σύνολό της βρίσκονται στο σταυροδρόμι της ανατολικής Μεσογείου, γεγονός που καθιστά την περιοχή αυτή ένα πολυπολιτισμικό χωνευτήρι. Με πληθυσμό μόλις 35 000 κατοίκους, η Πάφος είναι επίσης μία από τις πιο μικρές ΠΠΕ που έχουν υπάρξει ποτέ. Η κεντρική ιδέα του προγράμματος «Πάφος 2017» βασιζόταν στην αρχαία παράδοση, όταν ο πολιτισμός αναπτυσσόταν σε ανοιχτούς χώρους. Το «Ανοιχτό Εργοστάσιο Πολιτισμού» (ένας όρος που εμφανιζόταν πολλές φορές στην πρόταση υποψηφιότητας), που αποτέλεσε σημαντικό μέρος του πολιτιστικού προγράμματος, υποσχέθηκε να ταξιδέψει σε όλες τις περιοχές και τις κοινότητες της Πάφου προκειμένου να παρουσιάσει τις δραστηριότητες του προγράμματος «Πάφος 2017» και να δημιουργήσει έναν κοινό χώρο επικοινωνίας και συνεργασίας για όλους. Η κεντρική αυτή ιδέα δεν είχε να κάνει μόνο με ανοικτούς χώρους, αλλά και με ανοικτό πνεύμα όσον αφορά την ανεκτικότητα, την αποδοχή, την ενθάρρυνση και την ενσωμάτωση διαφορετικών πολιτισμών, ιδεών και πεποιθήσεων.

⁶ Όλες οι εκθέσεις προεπιλογής, επιλογής και παρακολούθησης που συντάχθηκαν από την ομάδα διατίθενται στην ακόλουθη ιστοσελίδα: http://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/capitals-culture_en.htm.

⁷ Απόφαση αριθ. 2013/286/ΕΕ του Συμβουλίου, της 17ης Μαΐου 2013, για τον ορισμό της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης για το έτος 2017 στη Δανία και στην Κύπρο και για το έτος 2018 στη Μάλτα (ΕΕ L 162 της 14.6.2013).

⁸ Κανονισμός (ΕΕ) αριθ. 1295/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Δεκεμβρίου 2013, για τη θέσπιση του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη» (2014 έως 2020) και την κατάργηση των αποφάσεων αριθ. 1718/2006/ΕΚ, αριθ. 1855/2006/ΕΚ και αριθ. 1041/2009/ΕΚ (ΕΕ L 347 της 20.12.2013).

Ο στόχος της ΠΠΕ στην Πάφο εκφράστηκε στο σύνθημά της «Συνδέοντας ηπείρους, γεφυρώνοντας πολιτισμούς». Το σύνθημα αυτό αντανακλούσε την ανάγκη για διασύνδεση και γεφύρωση των χωρισμένων κατοίκων της Πάφου, συμπεριλαμβανομένων των μόνιμων κατοίκων, των επισκεπτών και των μεταναστών. Υπογράμμιζε, επίσης, πόσο σημαντικό ήταν να διασυνδεθούν οι διασκορπισμένες περιοχές της πόλης και να μετατραπεί ολόκληρη η επαρχία της Πάφου σε έναν κοινό χώρο που θα μοιράζονται όλοι οι πολίτες της, τόσο σε κυριολεκτικό όσο και σε μεταφορικό επίπεδο. Τέλος, τόνιζε την ανάγκη να γεφυρωθούν οι διαφορές μεταξύ της ελληνοκυπριακής και των τουρκοκυπριακής κοινότητας μέσω διαφόρων έργων.

Το Όρχους ιδρύθηκε τον 8ο αιώνα ως οχυρωμένος οικισμός των Βίκινγκ σε ένα φυσικό λιμάνι στις όχθες ενός ποταμού. Τα τελευταία δέκα χρόνια, το Όρχους έχει αναπτυχθεί σημαντικά, προσθέτοντας περισσότερους από 15 000 νέους κατοίκους στον πληθυσμό του (σήμερα πλέον απαριθμεί 335 000 κατοίκους) και δημιουργώντας 20 000 νέες θέσεις εργασίας, κυρίως στους τομείς της γνώσης, των υπηρεσιών και της καινοτομίας. Είναι επίσης η μεγαλύτερη πόλη της Περιφέρειας Κεντρικής Δανίας, μίας εκ των πέντε περιφερειών που δημιουργήθηκαν το 2007. Η αίτηση του Όρχους για την ΠΠΕ παρουσιάστηκε ως μέρος ενός μεγαλύτερου σχεδίου για την ανάπτυξη της πόλης, το οποίο επικεντρώθηκε στις κατασκευές και τις υποδομές γύρω από την παραλία, συμπεριλαμβανομένου του «Dokk1» — μιας νέας δημόσιας βιβλιοθήκης και κέντρου πολιτισμού με καλλιτεχνικές εγκαταστάσεις. Η αίτηση αποσκοπούσε επίσης στην προώθηση μιας πιο συνεκτικής διακυβέρνησης στην Περιφέρεια Κεντρικής Δανίας, η οποία περιλαμβάνει 19 δήμους.

Το Όρχους 2017 παρουσιάστηκε με το σύνθημα «Ας ξανασκεφτούμε». Ο γενικότερος στόχος ήταν η αλλαγή της νοοτροπίας στην πόλη, στην Περιφέρεια Κεντρικής Δανίας και στην Ευρώπη μέσω των πολιτιστικών εμπειριών, καθώς και η υπογράμμιση των τριών βασικών αρχών της βιωσιμότητας, της διαφορετικότητας και της δημοκρατίας, οι οποίες παίζουν καθοριστικό ρόλο στο εγχείρημα της ΕΕ. Το πολιτιστικό πρόγραμμα διαρθρώθηκε γύρω από τέσσερις εποχές, καθεμία από τις οποίες καλωσορίστηκε με μια μεγάλης κλίμακας ανοιχτή εκδήλωση. Κάθε εποχή φιλοξένησε επίσης και τρεις εκδηλώσεις για την πανσέληνο, μικρότερης κλίμακας από τις προηγούμενες. Πέρα από τις εκδηλώσεις αυτές, το πρόγραμμα παρουσίασε περισσότερα από 350 καλλιτεχνικά και πολιτιστικά δρώμενα, συνέδρια και φεστιβάλ.

3. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

3.1. Οι όροι της αξιολόγησης

Η αξιολόγηση διερευνά την εφαρμογή και την υλοποίηση των προγραμμάτων των δύο ΠΠΕ του 2017 καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής τους, από την αρχική τους σύλληψη έως τη βιωσιμότητά τους και τις παρακαταθήκες που θα αφήσουν.

Ειδικότερα, αξιολογεί τη συνάφεια, την αποδοτικότητα και την αποτελεσματικότητα των δύο ΠΠΕ για το 2017. Εξετάζει επίσης την προστιθέμενη αξία για την ΕΕ καθώς και τη συνοχή και τη συμπληρωματικότητα της δράσης ΠΠΕ⁹ με άλλες πρωτοβουλίες της ΕΕ. Τέλος, εξάγει συμπεράσματα που προκύπτουν από τις δύο αυτές εμπειρίες.

3.2. Μεθοδολογία και περιορισμοί της επιλεγείσας προσέγγισης

Η αξιολόγηση και η μεθοδολογία της σχεδιάστηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε να ικανοποιούν τις απαιτήσεις της απόφασης αριθ. 1622/2006/ΕΚ και να συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση των επιδόσεων και των επιτευγμάτων της δράσης ΠΠΕ. Ειδικότερα, η αξιολόγηση αποτελεί

⁹ Απόφαση αριθ. 1622/2006/ΕΚ.

πολύτιμη ευκαιρία για κριτική επανεξέταση του παρελθόντος έτους, προκειμένου να αντληθούν διδάγματα και να διατυπωθούν συστάσεις για την αναμόρφωση και τον εμπλουτισμό των υφιστάμενων γνώσεων υπό το πρίσμα των νέων εμπειριών των πόλεων υποδοχής του θεσμού.

Όπως συνέβη και με τις προηγούμενες αξιολογήσεις, η λογική παρέμβασης βασίζεται σε ιεράρχηση στόχων που αντιστοιχούν στην απόφαση αριθ. 1622/2006/EK.

Για να είναι συγκρίσιμα τα αποτελέσματα, η μεθοδολογία της παρούσας αξιολόγησης ακολούθησε την προσέγγιση συλλογής και ανάλυσης στοιχείων που υιοθετήθηκε και στις προηγούμενες αξιολογήσεις της δράσης ΠΠΕ¹⁰.

Η αξιολόγηση βασίστηκε σε δύο είδη δεδομένων και στις αντίστοιχες πηγές τους:

- Τα πρωτογενή δεδομένα περιλάμβαναν είτε δεδομένα που συλλέχθηκαν επί τόπου είτε δεδομένα που παρασχέθηκαν από κάθε ΠΠΕ, όπως συνεντεύξεις, ηλεκτρονικά ερωτηματολόγια και έρευνες· οι συνεντεύξεις αποσκοπούσαν κυρίως στη συγκέντρωση ποικιλίας απόψεων για κάθε ΠΠΕ, συμπεριλαμβανομένων των απόψεων των ομάδων διαχείρισης, των υπευθύνων λήψης αποφάσεων σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, σημαντικών πολιτιστικών φορέων, διαφόρων εταίρων που συμμετείχαν στην υλοποίηση του προγράμματος και δείγματος οργανισμών που είτε ηγήθηκαν είτε συμμετείχαν στα έργα που υλοποιήθηκαν. Σε αντίθεση με προηγούμενες αξιολογήσεις ΠΠΕ, η αξιολόγηση αυτή περιλάμβανε και δημόσια διαβούλευση, μια ανοικτή και χωρίς περιορισμούς δίοδο μέσω της οποίας άτομα και οργανώσεις μπορούσαν να διοχετεύσουν τις σκέψεις και τις απόψεις τους στην αξιολόγηση της ΠΠΕ·
- Οι δευτερεύουσες πηγές δεδομένων περιλάμβαναν έγγραφα της ΕΕ, τις αρχικές υποψηφιότητες και αιτήσεις, εσωτερικές εκθέσεις που συνδέονται με τις διαδικασίες υποβολής αιτήσεων, εκθέσεις παρακολούθησης και αξιολόγησης, μελέτες και εκθέσεις που εκπονήθηκαν ή παραγγέλθηκαν από την ΠΠΕ, προγράμματα εκδηλώσεων, διαφημιστικό υλικό και ιστοτόπους, στατιστικά στοιχεία για τον πολιτισμό και τον τουρισμό και ποσοτικά στοιχεία που παρασχέθηκαν από την ΠΠΕ σχετικά με τη χρηματοδότηση, τις δραστηριότητες, τις εκροές και τα αποτελέσματα.

Όπως συνέβη με όλες τις προηγούμενες εκ των υστέρων αξιολογήσεις των ΠΠΕ, η Επιτροπή θεωρεί ότι η υιοθετηθείσα μεθοδολογία είναι κατάλληλη για την κατάρτιση μιας έκθεσης που να παρέχει μια εύλογα στέρεη βάση από την οποία μπορούν να συναχθούν λογικά συμπεράσματα σχετικά με τις επιδόσεις της ΠΠΕ.

Ωστόσο, όπως επισημάνθηκε ήδη στην περσινή αξιολόγηση, η έλλειψη βασικών δεδομένων που θα μπορούσαν να ενσωματωθούν σε μια συγκριτική μελέτη της κατάστασης της πόλης πριν από την ανακήρυξή της σε ΠΠΕ, κατά την έναρξη του αντίστοιχου έτους και μετά την υλοποίηση του έτους ΠΠΕ συνεχίζει να αποτελεί περιορισμό. Αυτά τα δεδομένα θεωρούνται καθοριστικά για τη διαμόρφωση μιας ισορροπημένης εικόνας για τον πραγματικό αντίκτυπο της δράσης της ΠΠΕ σε μια πόλη, υποστηριζόμενης από μια πειστική και πλούσια βάση δεδομένων.

Ωστόσο, ο προϋπολογισμός που διατίθεται για τις εργασίες αξιολόγησης (περίπου 75 000 ευρώ ετησίως) —ο οποίος είναι ανάλογος με το μέτριο επίπεδο ενωσιακής χρηματοδότησης που παρέχεται από την ΕΕ απευθείας σε κάθε διοργανώτρια πόλη (1,5 εκατ. ευρώ για το βραβείο Μελίνα Μερκούρη)— δεν καθιστά δυνατή την εκπόνηση μιας μελέτης για την

¹⁰ Βλ. προηγούμενες εκθέσεις αξιολόγησης στη διεύθυνση: http://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/capitals-culture_en.htm.

προηγούμενη κατάσταση («βάση αναφοράς») και μιας μελέτης για την κατάσταση μετά την υλοποίηση του έτους ΠΠΕ («εκ των υστέρων» μελέτη). Μια επιπλέον συνέπεια του μέτρου προϋπολογισμού είναι ότι η συλλογή πρωτογενών στοιχείων έχει συνήθως περισσότερο ποιοτικό παρά ποσοτικό χαρακτήρα· αν και τα ποιοτικά στοιχεία εξακολουθούν να έχουν μεγάλη σημασία στην αξιολόγηση, ωστόσο η έλλειψη ποικιλίας πηγών δεδομένων μεταφράζεται σε μικρότερη αξιοπιστία, π.χ. στη διαδικασία απόδειξης των αντικειμενικών αποτελεσμάτων και των επιπτώσεων της ΠΠΕ στην αύξηση της συμμετοχής στον πολιτισμό.

Επιπλέον, ως συμβουλευτικό εργαλείο, η δημόσια διαβούλευση —η οποία δοκιμάστηκε για πρώτη φορά για μια εκ των υστέρων αξιολόγηση ΠΠΕ— παρείχε σχετικά μικρό αριθμό ευρημάτων, μιας και λήφθηκαν μόλις 76 συνολικά απαντήσεις. Αυτό είναι ίσως κατανοητό, δεδομένου ότι η έρευνα απαιτούσε από τους συμμετέχοντες να γνωρίζουν τις δραστηριότητες της ΠΠΕ στην εκάστοτε πόλη (και ιδανικά να έχουν συμμετάσχει σ' αυτές).

Συνεπώς, η έκθεση και τα συμπεράσματα της τεκμηριώνονται περισσότερο από μια ευρεία βάση ποιοτικών δεδομένων (π.χ. τις απόψεις διαφόρων ειδών ενδιαφερομένων) παρά από ένα ολοκληρωμένο σύνολο ποσοτικών δεδομένων.

Η Επιτροπή έχει πλήρη επίγνωση —και αποδέχεται— αυτούς τους περιορισμούς, οι οποίοι είχαν ήδη προσδιοριστεί και επισημανθεί σε έγγραφο εργασίας των υπηρεσιών της Επιτροπής που συνοδεύει την πρόταση απόφασης για τη θέσπιση δράσης της Ένωσης για την ΠΠΕ για τα έτη 2020 έως 2033¹¹, αλλά και στις προηγούμενες εκ των υστέρων αξιολογήσεις ΠΠΕ.

Όσον αφορά αυτή τη δυσκολία, μια μεταγενέστερη πρόταση της Επιτροπής και η τελική απόφαση που εκδόθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο¹² προβλέπουν ότι οι ίδιες οι πόλεις που ανακηρύσσονται ΠΠΕ —καθώς αυτές είναι οι κύριοι χρηματοδότες και ωφελούμενοι της δράσης ΠΠΕ και είναι σε καλύτερη θέση για να συλλέξουν όλα τα απαραίτητα βασικά δεδομένα αναφοράς και πρωτογενή στοιχεία σχετικά με τον αντίκτυπο του τίτλου— γίνονται οι κύριοι φορείς εφαρμογής της διαδικασίας αξιολόγησης.

Η νέα αυτή υποχρέωση προβλέπει για τις ΠΠΕ να διενεργούν εκείνες —αντί της Επιτροπής— την εκ των υστέρων αξιολόγηση του έτους κατοχής του τίτλου, κάτι που όμως θα ισχύει μόνο από τους τίτλους του 2020 και ύστερα. Για τις ΠΠΕ του 2018 και του 2019, η Επιτροπή θα συνεχίσει να διενεργεί τη δική της αξιολόγηση με τους περιορισμούς που περιγράφονται ανωτέρω. Σε επόμενο στάδιο, η Επιτροπή θα πραγματοποιήσει επίσης συνολική αξιολόγηση η οποία θα περιλαμβάνει αρκετά έτη, με στόχο την μέτρηση του μακροπρόθεσμου αντίκτυπου της δράσης ΠΠΕ, όπως αναφέρεται στην απόφαση αριθ. 445/2014/ΕΕ.

Αξίζει επίσης να υπογραμμιστεί ότι η Πάφος και το Όρχους ζήτησαν από τοπικούς φορείς την ανάληψη ερευνητικών δραστηριοτήτων —αντίστοιχα από το Πανεπιστήμιο Νεάπολης της Πάφου και από το Πανεπιστήμιο του Όρχους— προκειμένου να βελτιώσουν την κατανόησή τους για τον αντίκτυπο της ΠΠΕ και να διοχετεύσουν τα αποτελέσματα αυτών των δραστηριοτήτων στην αξιολόγηση της Επιτροπής, όπου αυτό ήταν δυνατό.

Συμπερασματικά, παρά την έλλειψη ποσοτικών δεδομένων και άλλων ανεξάρτητων στοιχείων, η Επιτροπή θεωρεί επαρκώς αξιόπιστα τα στοιχεία που συλλέχθηκαν για την υποστήριξη της αξιολόγησης και συμμερίζεται τη συνολική εκτίμηση και τα συμπεράσματα της αξιολόγησης, που κατά τη γνώμη της παρέχουν μια εν γένει ακριβή και εμπεριστατωμένη εικόνα της δράσης ΠΠΕ 2017.

¹¹ Βλ. SWD(2012) 226 final, σημείο 2.4.4.

¹² Απόφαση αριθ. 445/2014/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, βλ. υποσημείωση 5.

4. ΒΑΣΙΚΑ ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ

4.1. Συνάφεια της ΠΠΕ του 2017 με τη δράση ΠΠΕ

Σύμφωνα με τα πορίσματα της αξιολόγησης, οι δύο πόλεις υποδοχής επεξεργάστηκαν και εφάρμοσαν πολιτιστικά προγράμματα τα οποία ήταν συνεπή και συναφή με το άρθρο 167 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσον αφορά τη συμβολή της Ένωσης στην «ανάπτυξη των πολιτισμών των κρατών μελών». Η φιλοξενία της ΠΠΕ συνέβαλε επίσης στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις στις δύο πόλεις, πράγμα που συνάδει με τους στόχους της απόφασης αριθ. 1622/2006/ΕΚ.

Η αξιολόγηση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, παρά το γεγονός ότι το πρόγραμμα της Πάφου είχε πιο περιορισμένο πεδίο εφαρμογής σε σχέση με τα περισσότερα προηγούμενα προγράμματα ΠΠΕ (κυρίως λόγω του μικρού μεγέθους της πόλης), κατάφερε να δώσει έμφαση στην πολιτιστική κληρονομιά της Πάφου σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο, στις διασυνδέσεις μεταξύ των πολιτών εντός και εκτός της πόλης (ή στην ανάγκη γι' αυτές), όπως επίσης και στην ανάγκη για διαπολιτισμικό διάλογο. Βοήθησε επίσης τόσο το τοπικό όσο και το ξένο κοινό να μάθουν περισσότερα για τον κυπριακό πολιτισμό και να εξοικειωθούν περισσότερο με άλλους πολιτισμούς και παραδόσεις.

Το Όρχους εκπόνησε ένα πρόγραμμα με έντονους μακροπρόθεσμους στόχους, υπογραμμίζοντας την διαφορετικότητα των ευρωπαϊκών πολιτισμών και τη συνεκτική αλληλεπίδραση με την ευρύτερη στρατηγική ανάπτυξης της πόλης: επικεντρώθηκε στην περαιτέρω ενίσχυση της αναγνωρισιμότητας και της προβολής της πόλης, στην προσέλκυση εγχώριων και διεθνών τουριστών, στη βελτίωση των πολιτιστικών υποδομών, στην αύξηση των ακροατηρίων και στην ενεργό συμμετοχή των πολιτών στις πολιτιστικές δραστηριότητες. Το πρόγραμμα είχε επίσης μια σημαντική περιφερειακή διάσταση στο πλαίσιο της νεοοργανωθείσας Περιφέρειας Κεντρικής Δανίας.

4.2. Αποδοτικότητα

Συνολικά, τα διαθέσιμα στοιχεία υποδηλώνουν ότι η ΠΠΕ παραμένει μια αποτελεσματική δράση της ΕΕ που προσφέρει καλά επίπεδα απόδοσης σε επίπεδο ΕΕ για σχετικά μέτρια επένδυση από την ΕΕ: η ανάθεση του τίτλου έχει από μόνη της σημαντικό αποτέλεσμα μόχλευσης στο ποσό της χρηματοδότησης που αφιερώνουν οι πόλεις στον σχεδιασμό και την υλοποίηση του πολιτιστικού προγράμματος της ΠΠΕ και αποτελεί σημαντικό παράγοντα προσέλκυσης ενδιαφέροντος και άντλησης χρηματοδότησης από ευρύ φάσμα ενδιαφερομένων, συμπεριλαμβανομένων των περιφερειακών και εθνικών αρχών και των ιδιωτικών φορέων. Επιπλέον, η απόλυτη αξία του βραβείου «Μελίνα Μερκούρη», που είναι η μοναδική χρηματική συμβολή που λαμβάνουν απευθείας οι πόλεις υποδοχής από την Ευρωπαϊκή Ένωση, είναι περιορισμένη (1,5 εκατ. ευρώ ανά ΠΠΕ) σε σύγκριση με το συνολικό κόστος μιας ΠΠΕ: οι λειτουργικές δαπάνες των ΠΠΕ του 2017 ήταν περίπου 66,7 εκατ. ευρώ για το Όρχους και 8,5 εκατ. ευρώ για την Πάφο.

Σε επίπεδο πόλης, και η Πάφος και το Όρχους θέσπισαν πολύ ισχυρούς και επιτυχείς μηχανισμούς υλοποίησης και ρυθμίσεις διακυβέρνησης, ενώ χρησιμοποίησαν τόσο εθνικά, περιφερειακά και τοπικά όσο και ενωσιακά —σε μικρότερο βαθμό— κονδύλια για την υλοποίηση πολιτιστικών προγραμμάτων υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας που προστίθενται στις ετήσιες τακτικές πολιτιστικές δραστηριότητές τους.

Ωστόσο, η αξιολόγηση δείχνει επίσης ότι η φιλοξενία μιας ΠΠΕ εξακολουθεί να είναι μια επιλογή έντασης πόρων, η οποία συνεπάγεται μακροπρόθεσμη δέσμευση σε όλη τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών ετών, κάτι δύσκολο να διατηρηθεί: για παράδειγμα, η Πάφος ήρθε αντιμέτωπη με σημαντική μείωση του πραγματικού προϋπολογισμού της σε σύγκριση με το επίπεδο της αρχικής της υποψηφιότητας (μείωση άνω του 60%), λόγω της υπερβολικά

φιλόδοξης αρχικής πρότασης, αλλά και λόγω της εξαιρετικά έντονης πίεσης στους τομείς του δημόσιου προϋπολογισμού σε όλα τα εδαφικά επίπεδα.

4.3. Αποτελεσματικότητα

Και οι δύο ΠΠΕ υλοποίησαν με επιτυχία τους βραχυπρόθεσμους στόχους που είχαν θέσει στις αιτήσεις τους, και κυρίως την εφαρμογή εκτεταμένων και καινοτόμων πολιτιστικών προγραμμάτων με ευρωπαϊκή διάσταση και με μεγάλη συμμετοχή των πολιτών. Η επίδοση της Πάφου σε σχέση με τους στόχους της περιορίστηκε, ωστόσο, λόγω της μεγάλης μείωσης του προϋπολογισμού της σε σύγκριση με το ποσό που είχε προταθεί στην αίτηση. Παρά τα εντελώς ανόμοια οράματα, προγράμματα και μεθόδους εφαρμογής, χρησιμοποίησαν και οι δύο αποτελεσματικά τη δράση ΠΠΕ για να διερευνήσουν και να παρουσιάσουν θέματα τοπικού ενδιαφέροντος με ευρωπαϊκή απήχηση.

Και οι δύο ΠΠΕ ενίσχυσαν το εύρος, την διαφορετικότητα και την ευρωπαϊκή διάσταση της πολιτιστικής προσφοράς στην εκάστοτε πόλη καθ' όλη τη διάρκεια του 2017 και παρουσίασαν πολιτιστικά προγράμματα που ήταν πιο εκτεταμένα, ποικίλα, καινοτόμα και διεθνή σε σύγκριση με την βασική πολιτιστική προσφορά κατά τα προηγούμενα έτη. Για παράδειγμα, υλοποιήθηκαν 442 κύρια έργα στο Όρχους και 168 στην Πάφο, τα περισσότερα εκ των οποίων υπερβαίνουν τον συνήθη ετήσιο προγραμματισμό των δύο πόλεων. Επιπλέον, στο Όρχους, 1 200 διεθνείς καλλιτέχνες συμμετείχαν στο πρόγραμμα και στο 79 % των έργων συμμετείχε ένας διεθνής εταίρος και/ή μια πολιτισμική ανταλλαγή μέσα στην Ευρώπη, ενώ στην Πάφο το 29 % των έργων ήταν διεθνείς παραγωγές και ένα επιπλέον 11 % ήταν συνεργασίες μεταξύ Κυπρίων και διεθνών καλλιτεχνών. Και οι δύο ΠΠΕ διεύρυναν την πρόσβαση και τη συμμετοχή στον πολιτισμό κατά τη διάρκεια του 2017, παρόλο που τα στοιχεία είναι ισχυρότερα στο Όρχους απ' ό,τι στην Πάφο, με συνολικό κοινό 3,3 εκατ. Και οι δύο ΠΠΕ συνέβαλαν στην ενίσχυση της πολιτιστικής ικανότητας του τοπικού πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα και των δεσμών τους με άλλους τομείς. Ως παράδειγμα, το πρόγραμμα «Όρχους 2017» αύξησε την πολιτιστική χορηγία και απέφερε θετικά οικονομικά οφέλη στον πολιτιστικό και τον δημιουργικό τομέα. Το πρόγραμμα «Πάφος 2017» ενίσχυσε την ανάπτυξη του κοινού, λειτούργησε ως καταλύτης για επενδύσεις σε πολιτιστικές υποδομές και ανέπτυξε τις δεξιότητες και την ικανότητα των τοπικών πολιτιστικών φορέων. Η ΠΠΕ ενίσχυσε το διεθνές προφίλ του Όρχους μέσω του πολιτισμού, ενώ στην Πάφο η ΠΠΕ βοήθησε στο να γίνει το πολιτιστικό κοινό πιο διεθνές.

Τέλος, η αξιολόγηση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι δύο ΠΠΕ του 2017 παρουσιάζουν πολύ διαφορετικές δυνατότητες όσον αφορά τη βιωσιμότητα των δραστηριοτήτων τους και τη βελτίωση της πολιτιστικής διακυβέρνησης. Για το Όρχους, η δράση της ΠΠΕ δημιούργησε δυνατότητες για μακροπρόθεσμο αντίκτυπο μέσω των δεξιοτήτων και της πείρας που απέκτησαν οι πολιτιστικοί φορείς, της συμμετοχής των πολιτών, του αυξημένου κοινού και του υψηλότερου διεθνούς προφίλ. Η Πάφος θα έχει επίσης ορισμένα μακροχρόνια οφέλη, αλλά έχουν γίνει ελάχιστα βήματα προς την εξασφάλιση της μεγιστοποίησης των εν λόγω οφελών.

4.4. Συνέπεια

Η δράση ΠΠΕ είναι συναφής και συμπληρωματική με διάφορες πολιτικές και προγράμματα της ΕΕ, που επηρεάζουν όχι μόνο τους πολιτιστικούς φορείς αλλά και εκείνους που σχετίζονται με την απασχόληση (με αντίκτυπο στην ανάπτυξη ικανοτήτων για παράδειγμα) ή τον τουρισμό (για παράδειγμα, η διαθεσιμότητα κλινών αυξήθηκε κατά 10,9 % το 2017 στην περιοχή του Όρχους).

Η δράση ΠΠΕ είναι επίσης συνεκτική και συμπληρωματική με τα Ευρωπαϊκά Διαρθρωτικά και Επενδυτικά Ταμεία, ανάλογα με το πλαίσιο κάθε πόλης που φέρει τον τίτλο. Στην

περίπτωση της Πάφου, χρησιμοποιήθηκε το ΕΤΠΑ κατά τα έτη μέχρι το 2017 για τη συγχρηματοδότηση βασικών επενδύσεων για την ανάπλαση του κέντρου της πόλης και την ανακαίνιση βασικών χώρων, όπως ένα θέατρο και ένας κινηματογράφος.

4.5. Προστιθέμενη αξία της ΕΕ

Όπως ήδη αναφέρθηκε και επεξηγήθηκε ανωτέρω, η δράση ΠΠΕ δημιούργησε αντίκτυπο ο οποίος δεν θα προέκυπτε από τις δράσεις των κρατών μελών μόνο.

Ο ίδιος ο τίτλος «ΠΠΕ» αποτελεί βασική πτυχή της ενωσιακής προστιθέμενης αξίας της δράσης ΠΠΕ, δεδομένου ότι αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την προσέλκυση του ενδιαφέροντος διαφόρων φορέων, προερχόμενων όχι μόνο από την πόλη αλλά και από πολύ μακριά, και προσφέρει μεγάλες δυνατότητες ευρωπαϊκής συνεργασίας για την ανάπτυξη εταιρικών σχέσεων και τη μεταφορά καλών πρακτικών, π.χ. όσον αφορά την οικοδόμηση μιας σταθερής διακυβέρνησης για την υλοποίηση της ΠΠΕ, την αύξηση της ικανότητας των τοπικών πολιτιστικών οργανισμών ή την προσέλκυση ιδεών για έργα από τους κατοίκους της περιοχής.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Επιτροπή συμπεραίνει από την παρούσα έκθεση ότι η δράση ΠΠΕ εξακολουθεί να είναι σημαντική σε επίπεδο ΕΕ και πολύτιμη για τις πόλεις υποδοχής, καθώς και ότι παράγει εκτεταμένα πολιτιστικά προγράμματα με θετικά αποτελέσματα και αντίκτυπο, τα οποία, ωστόσο, δεν μπορούν να αξιολογηθούν πλήρως στο τρέχον στάδιο αξιολόγησης, καθώς ο χρόνος που έχει περάσει από την υλοποίηση του έτους ΠΠΕ είναι πολύ λίγος. Θα μπορούσε να αξιολογηθεί σε μεταγενέστερο στάδιο στο πλαίσιο της προαναφερθείσας μακροπρόθεσμης αξιολόγησης.

Η Επιτροπή καταλήγει επίσης στο συμπέρασμα ότι τα προγράμματα που υλοποιήθηκαν από τους δύο κατόχους του τίτλου για το 2017 ανταποκρίνονταν στους στόχους της δράσης ΠΠΕ· προέβαλαν την ευρωπαϊκή της διάσταση, ενέπλεξαν τους κατοίκους και τους φορείς της περιοχής και διέδρυναν την πρόσβαση και τη συμμετοχή στον πολιτισμό μέσα στο 2017, αν και τα στοιχεία είναι ισχυρότερα στο Όρχους απ' ό,τι στην Πάφο λόγω —σε μεγάλο βαθμό— του περιορισμένου προϋπολογισμού με τον οποίο λειτούργησε η τελευταία. Βοήθησαν επίσης στην ενίσχυση της πολιτιστικής ικανότητας των τοπικών πολιτιστικών και δημιουργικών τομέων και των δεσμών τους με άλλους τομείς. Η ΠΠΕ ενίσχυσε το διεθνές προφίλ του Όρχους μέσω του πολιτισμού, ενώ και στις δύο πόλεις η ΠΠΕ βοήθησε στο να γίνουν τα πολιτιστικά κοινά πιο διεθνή. Και στις δύο περιπτώσεις, το έτος ΠΠΕ μπορεί να αφήσει κληρονομιά για το μέλλον (τόσο υλική όσο και άυλη), αν και δεν υπάρχει ειδικός προγραμματισμός για την αξιοποίηση της κληρονομιάς στην Πάφο, καταδεικνύοντας ότι η κληρονομιά θα αποτελεί πάντα πρόκληση για τις μικρές πόλεις που φιλοξενούν την ΠΠΕ.

Αυτά τα κύρια πορίσματα επιβεβαιώνουν αυτά που προέκυψαν από τις αξιολογήσεις του 2016 και από προηγούμενες αξιολογήσεις της ΠΠΕ, δηλαδή ότι οι πόλεις που ανακηρύσσονται ΠΠΕ υλοποιούν πολιτιστικά προγράμματα που έχουν ευρύτερη εμβέλεια και είναι πιο καινοτόμα από τη συνήθη ετήσια πολιτιστική προσφορά τους, με ισχυρή ευρωπαϊκή διάσταση και με τη συμμετοχή των τοπικών πολιτών καθώς και διεθνών επισκεπτών, σύμφωνα με τους στόχους της Συνθήκης και της δράσης ΠΠΕ.

Από την αξιολόγηση έχει προκύψει περιορισμένος αριθμός στοιχείων βελτίωσης, όπως η ανάγκη για έγκαιρη θέσπιση θεσμικών ρυθμίσεων, για δημιουργία σταθερής και αποτελεσματικής ομάδας υλοποίησης που θα έχει ισχυρή πολιτική στήριξη, για εξασφάλιση εθνικού ενστερνισμού και συμμετοχής, για εξασφάλιση της σωστής ισορροπίας μεταξύ ελέγχου και καλλιτεχνικής ανεξαρτησίας, για διατήρηση της δέσμευσης των πολιτιστικών

φορέων, για ενσωμάτωση της ευρωπαϊκής συνεργασίας στο πολιτιστικό πρόγραμμα, και παράλληλα για ενεργό επιδίωξη της διευρυμένης συμμετοχής στον πολιτισμό και για σχεδιασμό του τρόπου αξιοποίησης της κληρονομιάς σε πρώιμο στάδιο¹³.

Το πεδίο εφαρμογής και η διάρκεια της ετήσιας αξιολόγησης που διενεργεί η Επιτροπή σύμφωνα με το άρθρο 12 της απόφασης αριθ. 1622/2006/EK δεν επιτρέπουν την εξέταση των μακροπρόθεσμων αντίκτυπων της ΠΠΕ. Συνεπώς, η Επιτροπή είναι πρόθυμη να επανεξετάσει τον εν λόγω αντίκτυπο στο πλαίσιο της διαδικασίας αξιολόγησης που προβλέπεται στο άρθρο 16 της απόφασης αριθ. 2014/445/ΕΕ. Η παρούσα αξιολόγηση «επικεντρώνεται στη θεώρηση όλων των προηγούμενων πολιτιστικών πρωτεύουσών της Ευρώπης μέσα σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο, ούτως ώστε να είναι δυνατές οι συγκρίσεις και η άντληση χρήσιμων διδαγμάτων για τις μελλοντικές πολιτιστικές πρωτεύουσες της Ευρώπης, καθώς και για όλες τις ευρωπαϊκές πόλεις». Με βάση τα αποτελέσματα της μελέτης που δημοσιεύθηκε τον Δεκέμβριο του 2017 για τις «Πολιτιστικές πρωτεύουσες της Ευρώπης: στρατηγικές επιτυχίας και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις»¹⁴, θα μπορεί να γίνει ανάλυση του μακροπρόθεσμου αντίκτυπου.

Επιπλέον, χρειάζονται περισσότερες προσπάθειες για να βοηθηθούν οι προτεινόμενες και μελλοντικές ΠΠΕ στις προσεγγίσεις τους όσον αφορά την αξιολόγηση, συμπεριλαμβανομένης της χρήσης μαζικών δεδομένων. Για να γίνει αυτό, η Επιτροπή επικαιροποίησε, στα μέσα του 2018, τις κατευθυντήριες γραμμές της για τις αυτοαξιολογήσεις των πόλεων, οι οποίες πλέον καλύπτουν επίσης την έννοια των «μαζικών δεδομένων»¹⁵. Επιπλέον, τον Σεπτέμβριο του 2018 δημοσίευσε πρόσκληση υποβολής προσφορών με σκοπό τη δημιουργία ομάδας εμπειρογνομosύνης και την παροχή υπηρεσιών ανάπτυξης ικανοτήτων και δραστηριοτήτων μάθησης από ομοτίμους σε προσεχείς ομάδες υλοποίησης της ΠΠΕ. Τα πακέτα κατάρτισης που προβλέπονται στην πρόσκληση περιλαμβάνουν το θέμα της παρακολούθησης και αξιολόγησης. Ο ανάδοχος του έργου θα επιλεγεί το πρώτο εξάμηνο του 2019.

Αναφορικά με τις ρυθμίσεις παρακολούθησης, η Επιτροπή επισημαίνει ότι βρίσκεται σε εξέλιξη μια συζήτηση με την ομάδα σχετικά με τον καλύτερο τρόπο με τον οποίο οι μελλοντικές ΠΠΕ θα τηρήσουν τις δεσμεύσεις που αναλαμβάνουν στις αιτήσεις τους, και ιδίως τις οικονομικές τους δεσμεύσεις. Οι εκθέσεις προόδου και παρακολούθησης των εμπειρογνομώνων ήδη εξετάζουν ρητά τα θέματα που καλύπτονται από τα κριτήρια επιλογής που ορίζονται στην απόφαση αριθ. 445/2014/ΕΕ.

Τέλος, όσον αφορά την προβολή των σελίδων της δράσης ΠΠΕ στον ιστότοπο Europa, η Επιτροπή επισημαίνει ότι βρίσκεται σε διαδικασία αναθεώρησης των ιστοτόπων τόσο του προγράμματος «Πολιτισμός» όσο και του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη» και ότι θα εξεταστεί το ενδεχόμενο καλύτερης παρουσίασης της δράσης ΠΠΕ στο πλαίσιο αυτό.

¹³ Βλ. συλλογή προηγούμενων συστάσεων στη διεύθυνση: https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/sites/creative-europe/files/library/ecoc-compendium-recommendations_en.pdf.

¹⁴ Βλέπε: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/513985/IPOL-CULT_ET\(2013\)513985_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/513985/IPOL-CULT_ET(2013)513985_EN.pdf).

¹⁵ Βλέπε: <https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/sites/creative-europe/files/library/guidelines-for-cities-own-evaluations-modmai18.doc.pdf>